

Kamusallık Deneyimi Bağlamında Oskar Negt - Alexander Kluge ve Jürgen Habermas

Hasan ÇELİK

**Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din
Sosyolojisi ABD Dr. Öğr. h.eymen.celik@gmail.com 0000-0001-7804-
4503**

Öz

Kamusal alan, teorik açıdan vatandaşların özgür biçimde kamusal konuları tartıştıkları ve kamuoyunu şekillendirdikleri alandır. Kamuoyunun yer aldığı bir alan olarak kamusal alan, tarihsel süreç boyunca farklı toplumsal koşulların ve öğretilerin etkisinde kalmıştır. Özel alandan farklı bir alan olarak kamusal alanın ayrı bir yaşam alanı şeklinde kurgulanması, sanayileşme sonucunda gelişme gösteren kapitalist sistem çerçevesinde gerçekleşmiştir. Aydınlanma düşüncesinin ışığında ortaya çıkan birey, toplum ve evren anlayışı bağlamında modern kamusal alanın ilkeleri de belirlenmiştir. Modern kamusal alan yalnızca siyasi değil aynı zamanda modern hukuk sisteminin de meşruiyet alanını oluşturmuştur. Öyle ki, aklın evrenselliği düşüncesinden hareketle kamusal alana da evrensellik kazandırmak amaçlanmıştır. Böylelikle, modernist kamusal alan evrensel değerler için bir temsil alanı haline gelmiş, bu alanda değer ve ilkeleri bulunmayan toplumsal gruplar için ise eşit olmayan ve dışlayıcı bir alan haline gelmiştir. Bu yüzden modern kamusal alana yönelik tartışmalar ve eleştiriler gündemden hiç düşmemiştir. Oskar Negt ve Alexander Kluge kamusal alan ve özel alan arasındaki ilişkiyi, bir karşılıklılık ilkesi bağlamında tartışmışlardır. Buna göre özel alanın kamusal olana taşınamaması önemli bir sorundur; çünkü özel alan ne kadar özgür ise kamusal alan da o kadar özgür olacaktır. Bu bağlamda, Jürgen Habermas'ın ortaya koyduğu "burjuva kamusal alanı" kavramından hareketle bu çalışmada Negt ve Kluge'nin kamusal alan yaklaşımı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Alexander Kluge, Oskar Negt, Burjuva Kamusal Alanı, Jürgen Habermas, Modern Kamusal Alan.

**Oskar Negt - Alexander Kluge and Jürgen Habermas in the
Context of the Public Sphere Experience**

Abstract

The public sphere is the space where, theoretically, citizens are freely discussing public issues and shaping public opinion. The public sphere, as a space where the public opinion takes part, has been influenced by different social conditions and doctrines throughout the historical process. As a different space than the private space, the edition of the public sphere as a separate living space was

conducted within the framework of the capitalist system, which has evolved as a result of industrialization. The principles of modern public space was also determined in the context of the individual, society and the understanding of the universe which occurs in the light of the idea of enlightenment. The modern public space has not only constituted political, but also the legitimacy of the modern legal system. Such that, it was aimed to gain universality to the public sphere also, based on the thought of universality of the mind. In this way, the modernist public space became a representation space for universal values, and for social groups without values and principles, it become an unequal and exclusive space. Therefore, discussions and criticism of modern public sphere have never fallen off the agenda. Oskar Negt and Alexander Kluge discussed the relationship between public sphere and private sphere in the context of reciprocity principle. Accordingly, it is an important problem that the private cannot be moved to the public because the freer the private sphere is, the freer the public sphere will be. In this context, the approach of the Negt and Kluge to the public sphere is emphasized in this study, starting from the concept of "bourgeois public sphere" which was revealed by Jürgen Habermas.

Keywords: Alexander Kluge, Oskar Negt, Bourgeois Public Sphere, Jürgen Habermas, Modern Public Space.

GİRİŞ

Sosyal teori için 20. yüzyılın son çeyreği “kamusal alan” kavramının literatürdeki temel kavramlardan birine dönüşmesi bakımından önem taşımaktadır. 1950 ve 1960’larda “ortak ya da yurttaşlara ait alan” olarak ortaya çıkan kavram, 1970’lerde “kamusal alan” kavramına dönüşmüştür. Özellikle 1980’lerin sonlarından itibaren Jürgen Habermas, Alexander Kluge ve Oskar Negt’in kaleme aldığı eserlerin İngilizceye çevrilmesi sonucunda kavram popülerliğini artırmış ve önemli bir inceleme alanı haline gelmiştir. Kamusal alan kavramı, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde Batılı toplumların siyasi ve sosyal açıdan karşı karşıya kaldığı sorunları aşmada mühim bir araç olarak gündemde kalmıştır. Bir nevi kamusal alanın yeniden keşfedilmesi olarak ifade edilebilecek olan bu süreç hem siyasi hem de toplumsal incelemelerin önemini artırmış ve modern dünyanın sorunları için bir reçete olarak görülmüştür.

Kamusal alana ilişkin olarak yapılan tanımlamalar; işaret ettiği maddi-manevi alan, kamusal iletişim, bilgi paylaşımı ve siyasallığın gelişmesi ile ilgili olarak bir mekâna gönderme yapması bakımından ortak bir yöne de sahiptir. Bu unsurlar aynı zamanda kamusal alanın kurucu etkenleri olduğundan kavramla işaret edilen politik ve sosyal temaları vurgulamakta ve kavramın sınırlarını da belirgin hale getirmektedir (Minarlı, 2019: 583).

Kamusal alan ilk olarak soyut bir genellenebilirlik ilkesine uygun olarak inşa edilmiştir; fakat sonradan farklı toplumlara ait deneyimler birbirinden bağımsız kamusal alanların da olabileceği gerçeğini ortaya çıkarmış ve tek bir kamusal alan yerine farklı kamusal alanlar olabileceği tartışmaları da böylelikle gündeme taşınmıştır (Hekimoğlu, 2018: 545). Kamusal alana yönelik tartışmalar ile ilgili net bir görüş birliği henüz mevcut değildir. Bu yüzden de kamusal alan tartışmalarında birbirinden farklı modeller ortaya atılmıştır. Nitekim söz konusu bu modeller kamusal alan ile özel alan, din-devlet ve sosyal sermaye gibi ilişkiler çerçevesinde gidip gelmektedir.

1. MODERN KAMUSAL ALAN TEMELLİ YAKLAŞIMLAR VE JÜRGEN HABERMAS'IN BURJUVA KAMUSAL ALANI OLUŞUMU

Coşkun'a göre kamusal alan, sivil toplum, toplumsal hareket (ki bana göre de toplumsal dinamizmin sembollerinden biridir) ve katılımcı demokrasi gibi kavramlar toplumda gerçekleşen dönüşümlerin ve gelişimlerin anlaşılması ve incelenmesi amacıyla sahip olan birçok tartışma ve çalışmada sıklıkla kullanılmaktadır. Özellikle 1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başlangıcında söz konusu tartışmaların oldukça hız kazandığı görülmektedir (Coşkun, 2006: 144).

Kamusal alanın kurgulanma aşamasında Immanuel Kant, John Locke ve Jean Jack Rousseau gibi düşünürler (Örneğin F. Hegel) tarafından hazırlanan bir alt yapı söz konusudur. Sözü geçen düşünürler kamusal alanı "erkeklerle ait" bir alan olarak ortaya koymuştur; ancak zamanla daha üretken ve organize biçimde kadınların da kamusal alana dâhil olması sonucunda kamusal alan yeniden tanımlanmış ve yeniden inşa edilmiştir.¹ Bu süreçte kamusal alan kavramına yönelik olarak Hannah Arendt, Jürgen Habermas, Richard Sennett, Oskar Negt-Alexander Kluge ve Nancy Fraser gibi kamusal alan teorisyenleri, selefleri tarafından değinilmeyen kamusal alan özelliklerini ayrıntılı biçimde ele almıştır. Bu çerçevede kavramın politika, sosyoloji ve etik gibi disiplinler çerçevesinde alanı genişletilmiş ve bu genişleme sonucunda teorik açıdan kavramın kalıcılığı da artmıştır. Bir başka deyişle, kavram tek bir kaynağa dayalı olmaktan uzaklaşarak epistemik bir çoğulluğa uygun bir parçaya dönüşmüştür. Yöneten ve yönetilen ilişkisi çerçevesinde ele alınan meşruiyet sorunlarına bir yanıt vermenin de ötesine geçerek toplumsal yaşamı mümkün hale getiren farklı unsurların düzenlenmesini kapsar hale gelmiştir (Minarlı, 2019: 579).

Modern dönemde toplum yapısındaki ve zihin yapısındaki değişiklikler çerçevesinde yeniden şekillendirilen kamusal alanla ilgili ilk kaydadeğer çözümlenmeleri Habermas ortaya koymuştur. Habermas'ın kamusal alan modeli, kendisinden sonra bu alanla ilgili çalışmalar yapan düşünürlerin de temellendirdiği ve eleştirdiği bir model alanı haline gelmiştir. Habermas *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* adlı yapıtında, Antik Yunan düşüncesinin temelinde köle ve kadın emeğine dayanan sistem sürecine bağlı bir evsel alan ve kamusal alan ilişkisinden dem vurmaktadır. Öyle ki, ona göre Yunanlıların kamusal alanı "mekân" olarak önemlidir. Özel alan ve kamusal alan arasında keskin bir ayırım söz konusu olup yalnızca eşit olan bireyler arasında bir ortak yaşam söz konusudur. Öyle ki:

"Yunanlıların bilincinde kamu, özel alanın karşısında bir özgürlük ve istikrar âlemi olarak yükselir. Her şey ancak kamunun ışığında açığa çıkar, herkesin gözüne orada görünür. Meseleler vatandaşlar arasındaki konuşmalarda dile gelir ve şekillenir; eşitler arasındaki çatışmada en iyi olan ortaya çıkar ve gerçek özüne bürünür. Hayat kavgası ve hayati ihtiyaçların karşılanması zorunluluğu, oikos'un sınırları içinde utançla saklanırken, polis onur kazanabilen serbest bir alan sunar; elbette vatandaşlar eşitler olarak ilişki

¹ Burada, kamusal alanın dönüşümüne etki eden ve kadınların da kamusal alana katılımını ifade eden bir noktaya temas etmek gereklilik arz eder. Benhabib'e göre feminist hareket, kamusal ve özel alan arasındaki ayırım çizgisinin temel sorgulayıcısı olmuş, Batı geleneğinde yer alan politika teorisine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Buna göre Benhabib, kamusal alan tartışmaları çerçevesinde aile reisi olan kişinin (erkeğin) özel alan içinde eşi ve çocuklarıyla olan ilişkilerinin bulunduğu mahremiyet, kadınları ve kadınların alışılmış faaliyet alanlarının görünürlüğü engelleyen olduğunu ifade etmektedir. Son yıllara kadar kadınların yer aldığı alan; çocuk bakımı, erkeğin cinsel ve duygusal gereksinimlerinin karşılanması, evin düzeni, yaşlı ve hastaların bakımı gibi sınırlılıklar kamusal alanın "öteki tarafına" itilmiştir. Karşılıklılık, eşitlik, özgürlük gibi normlar evin kapısına kadar gelebilmiş ve orada kalmıştır. Benhabib, bu çerçevede kamusal alana ilişkin yapılan tartışmaların ve ortaya atılan teorilerin çarpık ve eksik olduğunu ifade etmektedir. Kadınların ve kadınlara ait yaklaşımların dışlanması politik bir ihmal olarak değerlendirilmekte, epistemolojik bir kusur olarak nitelendirilmektedir (Benhabib, 1999: 32-33).

kurarlar, ama hiç kimse temayüz etmeye çalışmaktan geri kalmaz. Aristoteles'in bir katalog halinde derlediği erdemler yalnızca kamu alanı içinde geçerlidir. Orada takdir edilir" (Habermas, 2003: 60-61).

Burada özel alan ve kamusal alan arasına kurulan zıtlık, sosyolojik analizler bağlamında oluşturulmuştur. Yunan felsefesinde kamusal, siyasi dünyayı ifade eder ve özel ise ekonomik ilişkilere atıfta bulunur. Ancak modern çerçevede toplumsal yapının gereksinimlerine uygun yeni bir kamusal alan tasarımı söz konusudur. Kamusal ve özel alan arasındaki ayrım, modern toplumsal bir kurgunun ortaya çıkması ile birlikte "burjuva bir gerçeklik" halini almış ve toplumsal alanla ilgili analizlerde bir araç haline gelmiştir (Özcan, 2013: 201).

Habermas tarafından ortaya atılan kamu kavramı, burjuva kamusudur ve kadın bu alana dâhil değildir. Arendt'in kamusunda ise insanlık durumu ön plandadır. Etik değerler bağlamında özel ve kamusal alandan söz eden Arendt'in kadın kamusunu dışladığını söylemek doğru olmayacaktır. Sennett tarafından ortaya koyulan kamusal alanda ise, kamusal insanın çöküşü söz konusudur. Bu yüzden de ona göre karşıt kamuların ve burjuva kamusunun tartışılması mevcut değildir. Bu teorisyenlerin her biri, kendi dönemlerine ait toplumsal ve siyasi değişimler çerçevesinde kamuyu ele almaktadır (Biçer Olgun, 2017: 53).

Habermas'a göre burjuva toplumunda dizgisel biçimde bütünleştirilen eylem alanları ve toplumsal açıdan bütünleştirilen eylem alanları, devlet ve ekonomi karşısında karşılıklı bir bütünleyicilik meydana getiren kamusal alan ve özel alan olarak şekillenmektedir. Özel alanda kurumsal çekirdeği üretim işlevselliğinden arındırılmış toplumsallaştırma görevleri çerçevesinde özelleştirilen çekirdek aile oluştururken; kamusal alanın kurumsal çekirdeğini ise basın, kültürel etkinlikler ve kitle iletişim araçları ile güçlendirilen iletişim ağları meydana getirmektedir. Bu eksende siyasi ve kültürel kamusal devlet perspektifinden, meşruluk sağlanması için önem taşıyan bir bağlam halini almaktadır (Habermas, 2001: 770). Aristokrat ve hümanist toplum burjuva entelektüelleri ile bir araya gelerek ortaya koydukları yakın münazaralar ile kısa süre içinde varisler tarafından eleştiriye dönüştürülmekte ve çöküşte olan saray kamusalından kalanlarla burjuva kamusalının ön biçimleri arasında bir köprü inşa etmektedir (Habermas, 2003: 97).

Burjuva kesimi, başlangıcından bu yana Habermas'a göre asıl kamusal topluluğun taşıyıcısı konumundadır. Entelektüeller, mülk sahipleri ve sanatçılar farklı kategorilerde yer alan bireylerin bir araya gelip meydana getirdikleri bir topluluk formu, bir "edebi kamu" meydana getirmektedir. Ona göre Fransız Devrimi'nden hemen öncesine dek kamusal alan, kamusal bir topluluk haline gelen özel şahısların kamuoyu önünde kamu erkini meşru hale getirme çabasına dönüşmüş ve böylece kamusal erkten kopmaya başlamıştır (Habermas, 2003: 90).

Habermas, kamusal topluluğun meydana getirdiği mekânlara salonları ve kahvehaneleri örnek vermektedir. Bu mekânlarda bir araya gelen şahıslar arasında mevki ve rütbe bakımından mevcut olan eşitsizlik, yerini eşdeğerliğe bırakmaktadır. Her ne kadar farklı konular tartışılmakta ise de konular arasında bir süreklilik eğilimi söz konusudur. 18. yüzyıl itibarıyla kamusal, siyasi işlevlere ek olarak edebi niteliğini de korumuş, ayrıca mülk sahibi olmak da kamuya dâhil olmada bir ölçüt olmayı sürdürmüştür. Bu halde şekillenen burjuva kamusu; kendilerine ait çıkarları topluma ait çıkarlar olarak sunan, devlet erkine ait kararlarda etki yaratmak isteyen ve siyasi düşünceler ortaya koyan bir yapı haline gelmiştir. Böylelikle burjuva toplumunun siyasi işlevi, onları devlet erkiyle uzlaştıran normatif bir organ haline getirir. Bu gelişmiş haldeki burjuva kamusalında ön koşul, toplumsal yeniden üretim alanı ilişkisinin olabildiğince özel şahısların kendi aralarındaki bir soruna dönüştürülmesi, böylece burjuva toplumunun

özelleştirilmesinin sağlanması ve liberalleştirilmiş bir pazar haline getirilmesidir (Habermas, 2003: 158-159).

Burjuva düşüncesine göre kanun, özel şahıslar tarafından ortaya koyulan kamusal akıl yürütmeler sonucunda erişilen toplumsal konsensüs çerçevesinde “iyinin” ifadesidir ve bu nedenle bir devlet mutlakiyeti söz konusu değildir. Bunun aksine kanunlar, kamusal akıl yürütme sonrasında meşru hale gelmiştir. Tipik burjuva düşünce biçimi, devletin bütün faaliyetlerinin ‘kamuoyu’ olarak adlandırılan rasyonel akıl yürütme süreçlerinden geçip denetlenmesi ve meşru hale gelmesini hedeflemektedir (Koroğlu, 2013: 435).

Her ne kadar Habermas’ın bilgi teorisi pozitivism-hermeneutik yaklaşım-eleştirel teori üçgeninde oluşsa da onun bu konuya ilişkin görüşlerini eleştirel bir perspektifle sunduğu görülmektedir. Nitekim kendi eylem kuramını ve diğer kuramları detaylı olarak çözümleyen düşünür, sosyolojik eylem kavrayışlarını dört temel başlığa dayandırmaktadır: Stratejik (teleolojik) eylem, normatif eylem, anlatımsal eylem ve bilişsel eylem (Habermas, 2001: 529). Yine *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*’nde ileri sürdüğü üç önemli kavram olarak şunları öne çıkarmaktadır: -Burjuva Kamusal Alanı Oluşumu, -Kamusal Alanın Topluma Yayılışı ve -Toplumun Yeniden Feodalleşmesi.

Habermas oluşturduğu bu kavramlardan bazıları vasıtasıyla kamusal alanın tarihsel süreç içindeki değişimine de değinmektedir. Buna göre önce temsili kamu, ardından edebi kamu ve son olarak da politik kamunun oluşum süreçlerini açıklamaktadır. Son dönemde refah devletinde kamusal alanın çöküşünü, özel alanın özerklikten, kamusal alanın da kamusalıktan koptuğunu ve bu alanların her ikisinin birden söyleme (discourse) dönüştüğünü ifade eder (Yükselbaba, 2008: 249).

Öyle ki söylem modeli bağlamında kamusal alana katılım konusu, Habermas’ın çalışmalarında merkezi konumdadır. Habermas’ın kamusal alanını “söylemsel (discursive) olarak ifade eden Lattes’e göre, Habermas’ın bazı görüşleri kurucu, bazıları liberal-elitist ve bazıları da katılımcıdır. Nitekim Habermas’ın söylemsel alanı katılımcılıkla benzerlik göstermekte olup Lattes kamusal tartışma sürecinde katılımcılığı kolektif ve özgür katılımı temellendirmektedir (Yükselbaba, 2008: 125).

Söylem teorisi yaklaşımına göre çoğunluk tarafından verilen kararın, içsel bir ilişkiyle bağlantılı olması gerekmektedir. Bu teori, kurumsal düzenlemeler yapılması ve denenmesi açısından da bir perspektif olanağı tanımaktadır. Habermas’a göre söylem teorisi makul sonuçlar elde edilmesine yönelik bir beklentiden ziyade keşfetmeye ve sorunların çözülmesine odaklı olan bir yaklaşımdır; bu çerçevede teori, örgütlenmemiş halde bulunan bir kamunun doğal süreç içinde sağladığı iktidarsız iletişim akışında kurumsal yönden düzenlenmiş bir siyasal iradeyle oluşan iş birliğine dayanmaktadır. Buna göre karmaşık yapıya sahip olan toplumlarda halk egemenliği gerçekçi bir uygulamaya dönüşürse soyutlaşabilir (Habermas, 2003: 47-49).

Neticede burjuva kamusal alanı deneyimi, kamusal deneyimler açısından literatüre önemli katkılar sağlamış bir deneyimdir. Bu noktada Habermas’ın burjuva kamusal alanından hareketle eleştirel bir yaklaşımla başka kamusal alanları sorgulama yoluyla konuya dâhil olan Negt ve Kluge’nin kamusal alan yaklaşımı bu noktada Habermas ile benzer özellikler taşımakta; ancak bazı yönlerden de Habermas’tan ayrılmaktadır. Negt ve Kluge’ye göre kamusal alan güç, direnen protestolar, çatışmalar, çıkarlar ve gereksinimlerin bir araya gelmesidir. Bu yüzden Negt ve Kluge’nin kamusal alanı burjuva kamusal alanı dışında kalan

toplumsal gruplar açısından (yaşamsal) dirimseldir. Bunun yanında emeğin yeniden güçlendirilebileceği fikrinden beslenmektedir (Coşkun, 2006: 147).

2. OSKAR NEGİT VE ALEXANDER KLUGE'NİN “ÜRETİMSEL” KAMUSAL ALAN OLUŞUMU

Habermas'ın kamusal alana ilişkin çalışmaları Negt ve Kluge'nin çalışmalarına zemin hazırlamıştır. Ancak bu ikili bir noktada Habermas'tan ayrılmaktadır. Bu noktadan hareketle Habermas kapitalist üretime yönelik ilişkilerin egemenliğine dair bir kamusal alan düşünürken; Negt ve Kluge kamusal alandaki işçi sınıfının kullanılmasıyla egemen sınıfların kamusal alandan elde ettiği kazançlara odaklanmaktadır. Negt ve Kluge'ye göre kamusal alanın temeli “kullanım değeri”ne bağlıdır. Bir nevi egemen sınıflar bu alanı rahatça kullanabilirken mülksüzler açısından ise alanın kullanılabilirliği şüphelidir. Bu bağlamda kamusal alan egemen, radikal (alternatif) ve proleter devrimci (karşıt) olarak sınıflandırılabilir. Kamusal alan Habermas tarafından devlet aygıtının denetiminde bir alan olarak ifade edilirken, Negt ve Kluge gittikçe zayıflamakta olan bir burjuva kamusal alanından ve gittikçe güçlenen ticari-endüstriyel kamusal alanların² eklenmesinin ürünü bir alanı savunmaktadır. Habermas'ın egemen kamusal alanı, alternatif kamusal alanlar için bir baskı meydana getirmektedir (Negt ve Kluge, 2004: 182).

Çalışmalarının başında Negt ve Kluge, kamusal alanın tüm biçimlerini "egemen sınıfların hangi çıkarlarını kamusal alan aracılığıyla sürdürebildiği" ve "işçi sınıfının bu alandan ne derece yararlanabildiği" sorularına dayandırmaktadır. Bu bağlamda Negt ve Kluge tarafından ortaya koyulan kamusal alan yaklaşımı; burjuva kamusal alanı dışında kalan, kapitalist ekonomik sistem tarafından parçalanmış ve sömürülen toplumsal emek gücüne ilişkin deneyimlerin tekrar güçlendirilmesinin sağlayacağı devrimci potansiyel yaklaşımına dayanmaktadır. Bu yüzden kamusal alan toplum ve devlet arasında bir “ara alan” olmaktan ziyade toplumsal ve maddi yeniden üretim zemininden hareket etmektedir. Öyle ki Negt ve Kluge, kamusal alanı üç yaşam biçimi ekseninde sınıflandırmıştır: Klasik liberal burjuva kamusal alanı, üretimsel kamusal alan ve proleter kamusal alan. Nitekim sözü edilen kamusal alanın bu üç tipi birbirinden ayrı ya da izole olarak anlaşılabilir (Coşkun, 2006: 147-148).

Tüketim, ticaret, halkla ilişkiler ve özel medya şirketleri gibi pek çok bağlama sahip olan üretim kamusal alanı, klasik kamusal alanın dışladığı alanı kapsar; ancak yine de klasik kamusal alandan ayrı değildir. Üretimin kamusal alanı, klasik burjuva modelinden farklılık arz etmektedir. Bunun nedeni de üretim sürecinin yeni kamusalda dolaysız biçimde ifade edilmesidir (Hansen, 2004: 163).

Negt ve Kluge tarafından kabul edilen kamusal alanlar Habermas'ın klasik kamusal alanı için yıkıcı değildir. Bunun aksine, bu kamu birbiri ile mücadele eden çoklu kamulardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Onlara göre karşıt kamusal alanlar geliştirilmesi gerçek manada mümkün alanlardır ve her karşıt kamu doğal seyri içinde bir kamusal alan olma özelliği taşımaktadır (Liebman, 2004: 632). Buradan hareketle, Negt ve Kluge tarafından burjuva kamusal alanına karşı *karşıt kamusal alan*, *proleter* ve *üretimin kamusal alanı* gibi kavramlar geliştirmiştir. Bu noktada Negt ve Kluge kendi modellerinin “*üretimsel*”, Habermas'ın modelinin ise “*dağıtım*sal” olduğunu ifade etmektedir (Negt ve Kluge, 2004: 182). Onlara göre Habermas'ın kamusal alanı Roma hukukundan kalmış olan bir ürünün kim

² Burada kamusal alanlar ile ifade edilen bir taraftan sermayenin küresel gücünün ve bunun ulus devletler açısından ortaya çıkardığı sorunların ezilenlerin lehine telafi etmek için çözümleme yapılan eylem ve sözler alanı, bir taraftan da oluşan tahakküm ve eşitsizliklere karşı demokrasi mücadelelerinin verildiği alanlar olarak ifade edilebilir (Negt ve Kluge, 2004: 182).

tarafından üretildiğinden değil, ürüne sahip olanın önemli olduğu bir dağıtım ilkesinden söz etmektedir. Her ne kadar farklı bağlamlara sahip olsa da üretimsel kamusal alanlar burjuva kamusal alanın dışladığı alanları kapsamakta ve böylece burjuva kamusal alanın yanında bulunmaktadır. Onlara göre klasik kamusal alanın üretimsel kamusal alanlara ihtiyacı vardır, üretimsel kamusal alanlar ise kültürel saygınlık ve meşruiyet açısından klasik kamusal alanın dışında kalanlara muhtaçtır (Hansen, 2004: 163-164). Üretimsel kamusal alan burjuva kamusal alanın dışlayıcılığının aksine, kapsayıcı bir özellik göstermektedir. Negt ve Kluge'nin kamusal alanı proleter kamusal alan olarak ifade edilmekte olup bu alan burjuva kamusalı tarafından dışlanan kamular için bir yaşam bağlamı sunmaktadır. Netice itibarıyla, '*Gegen-Öffentlichkeit*' (karşıt kamusal alan) bir yirminci yüzyıl fenomenidir. *Karşıt kamusal alanlar geliştirmek yalnızca artık şimdi gerçekten olasıdır*" (Liebman, 2004: 632).

Negt ve Kluge, proleter kamusal alanın verimli şartlarda egemen bir kamusal alan haline gelemediğinden, fakat devrim, karşı devrim, savaş, kriz ve teslimiyet gibi olumsuz durumlardan kurtulmak zorunda olduğundan söz etmektedir. Burjuva kamusal alanı proleter kamusal alanı kısıtlamıştır ve bu sınırlama proleter kamusal alanın temel özelliğidir. Habermas'ın kamusal alan yaklaşımı iletişimin formel şartlarına (kibar tartışma, müzakere, eşit katılım, özgür dernekleşme vb.) dayalı iken; Negt ve Kluge protesto, çatışmalar, çıkarlar, somut ihtiyaçlar, kurucu unsurlar ve iktidar konuları üzerine yoğunlaşmaktadır (Hansen, 2004: 164).

Negt ve Kluge, Fransız Devrimi esnasındaki pleb kutsallığı ve özellikle 1830'lu yıllardan sonra emekçi sınıfların, atılımlarla, devrimlerle ve yenilgilerle biçimlenen kamusal tarihinden söz etmektedir. Onların ifade ettiği proleter kamusal alan sadece politik ya da kültürel bir düzlemde değildir; aynı zamanda tarihsel proleter bilinci, gelecek ve geçmiş hafızası oluşturan ütopyaları da içermektedir. Onlara göre üretim alanındaki dayanışma biçimleri ile öz yönetim mekanizmaları da bu alana dâhil edilmelidir. Özbek'e göre hem Habermas hem de Negt ve Kluge'ye ait kamusal alanda ortak olan nokta, kolektif deneyim ve dayanışmaya verilen önemdir. Kültürel açıdan değerlendirildiğinde kamusal alan, toplumsal zihniyetin veya deneyimin sınırlarını ve ufuklarını ifade etmektedir; politik çerçevede değerlendirildiğinde ise adalet ve özgürlüğe ilişkin mücadelenin eylem ve söylem alanıdır (Özbek, 2004: 53-54).

Negt ve Kluge'ye göre kamusal alan, içinde toplumsal deneyim örgütlendiğinde kullanım değeri kazanmaktadır. Burjuva üretim ve yaşam biçiminin pratiklerinde deneyim ve örgütlenmenin toplumun tamamı ile belirgin bir ilişkisi bulunmamaktadır. Bu kavramlar öncelikli olarak "teknik anlamda" kullanılmaktadır. Bir şey ancak kamusal olduğu derece özel olarak tanımlanabilir, bu artık kamusal olmuştur ve özel olmayı sürdürebilmesi için kamusallığını sürdürmesi gerekmektedir. Özel olan ve kamusal olanın ilişkisi birbirine bağımlıdır; etkileşim biçimlerinin, dilin ve kamusal bağlamın kamusal ve toplumsal olarak vücut bulması için geçerlidir. Bunun yanında burjuva toplumunun kendi deneyimine ve deneyiminin örgütlenişine yönelik farkındalığı, pratikte işlevsel olan evrensel meta üretimiyle benzerlik göstermektedir. Bugünün orta sınıfı, burjuva yaşam pratiklerinden etkilenen işçi sınıfı sektörleri, teknik beyin gücü, öğrenciler - 19. yüzyılda varlık gösteren eğitilmiş küçük burjuva sınıfının bütün varisleri- genç kapitalist şartlar altında örgütlenme ve deneyim kalıplarının tekil özelliklerini tekrarlamaktadır (Kluge ve Negt, 2018: 76-77).

Kamusal alan kavramı bir taraftan deneyim sahibi olma ve düşünömsellik, bağlantılar ve ilişkiler kurabilme, hayal ve gerçeği birbirine geçirebilme, yeni bir gelecek tahayyülü ve geçmişi anımsatma yeteneklerine dayanmaktadır. Bunun yanında söz konusu yeteneklerin kentleşme ve endüstrileşme ile modern tüketim

kültürünün saldırısı karşısında parçalara ayrılmasını ve dönüşmesini ifade etmektedir. Böylelikle diyalektik bir dönüşüm gerçekleşmekte; deneyimin, kopuşun, kaybın, tarihsel parçalanmanın ve değişimin etkileri ile baş edebilme becerisine sahip bir kavram halini almaktadır (Hansen, 2004: 150).

Kendine has kamusal ve özel alanlar arasında mevcut olan zaafı dışlama mekanizmasına dayalı olan geleneksel kamusal alan, özel alanlar ve özellikle de üretim süreci ve yaşam bağlamını içermeye eğilimi gösteren *endüstrileşmiş üretim kamusal alanları* ile kaplanmıştır. Bu yeni biçim, geleneksel kamusal alan kadar kamusal değilmiş gibi de görülebilir. Zaten kamusal alanlar arasında daima birbirine ait gibi görünen fakat gerçekte sadece dışsal olarak bağlantı içinde olan birçok unsurdan meydana gelmektedir (Kluge ve Negt, 2018: 87-88). Burjuva kamusal alanının önemli yaşamsal çıkarları dışlaması; buna rağmen bütünü temsil iddiasına sahip olması, neredeyse tüm burjuva kamusal alanı biçimlerinin karakteristik zayıflığının temelini meydana getirmektedir. Üretime özgü olan kamusal alanlar, kamusal olmayan bir temele dayanmaktadır; bu dayanağın özelliği yaşamın bağlamının bir ham madde olarak işlenmesi ve geleneksel kamusal alan biçimlerinin tersine etkileme gücünü doğrudan kapitalist üretim çıkarlarından almasıdır. Bahsi geçen bu kamusal alanlar geleneksel kamusal alanın ara-alanını (seçimlerin mevsimlik kamusal alanı, kamuoyu oluşturma) atlayıp, tek tek kişilerin özel alanına dolaysız kanallardan ulaşmaya çalışırlar. Proleter karşı-kamusal alanının, tam da bu hatırı sayılır ölçüde sermaye çıkarlarının nüfuzuna girmiş kamusal alanlardan işe başlaması ve kendisini salt klasik burjuva kamusal alanının karşıtı olarak görmemesi gerekir (Negt ve Kluge, 2012: 68-69). Negt ve Kluge'ye göre kamusal alandaki çelişkiler Habermas tarafından iddia edildiği gibi bu alanın çökmesi ya da parçalanması ile oluşmamıştır, bu çelişkiler zaten kamusal alanın oluşum sürecinde mevcut bulunmaktadır (Hansen, 2004: 161). Buna göre klasik kamusal alanlar arasında burjuva yaşam bağlamına dayanmaktadır; ancak kendisini bu bağlamdan, dolayısıyla üretim sürecinden ayırmaktadır. Bunun yanı sıra üretimin yeni kamusal alanları üretim alanının doğrudan ifadesini de içermektedir:

“Klasik kamusal alana özgü dışlama mekanizması yerine klasikle dolaşık halde bulunan üretim kamusal alanına has olan şey, bir yandan dışlama ve diğer yandan yoğun bir biçimde bünyeye katma arasındaki salınımdır. Meşru hale getirilemeyen fiili ilişkiler, kasıtlı olarak üretilen klasik kamusal alan mağdurları haline gelmektedir. Üretim sürecindeki, kendi içlerinde meşrulaştırma yetkisine sahip olmayan güç ilişkilerine de genellik çıkarları eklenir. Deneyim açısından değerlendirildiğinde ise birbirine dolaşan ve biriken klasik kamusal alan ile üretim kamusal alanı birbirleriyle aynı mekanizmaları tekrar etmektedir” (Kluge ve Negt, 2018: 89-90).

Böylece Negt ve Kluge, proteler kamusal alan ile burjuva kamusal alanı eleştirerek klasik kamusal alana yönelik çözümlerini ortaya koymuşlardır. Buna göre burjuva sınıfında bireysel çıkarlar hem kamusal hem de özel olarak örgütlenmekte ve hayata geçirilmektedir. Buna karşın işçilerin çıkarları gerçekleştirilemediği için yaşam bağlamı (deneyimi örgütlemenin aracı olarak proleter kamusal alan) çerçevesinde örgütlenmektedir (Kluge ve Negt, 2018: 147). Bu arada gerçek proleter kamusal alanın başlangıç aşamasına saf olarak nadiren rastlanır. Bunun nedeni, saf proleter kamusal alanın örgütlenmiş proleter düzeyleri tarafından gizlenmesidir. Ancak saf proleter kamusal alan burjuva kamusal alanının saf biçimi tarafından gizlenmez. Bu açıdan tam olarak dışlanmanın ve baskılanmanın sonucunu, yani tam olarak burjuva kamusal alanının “ötekisini” teşkil etmektedir (Kluge ve Negt, 2018: 148).

Bu noktada yine Negt ve Kluge'ye göre bir karşıt kamusal alan ya da proleter kamusal alanın ortaya çıkması için üç unsurun bir arada gerçekleşmesi

gerekmektedir: 1) Üreten sınıfa ait çıkarlar itici güç olmalıdır, 2)üreten kesimin belirli çıkarları ile toplumunkileri bir bütün olarak ilişkili hale getiren karşılıklı ilişki ortamı yaratılması mümkün olmalıdır, 3) parçalanmış burjuva kamusalılığı tarafından ket vurucu ve harap edici etkiler, proleter kamusalılığın gelişim aşamasında ezici bir güce sahip olmamalıdır (Kluge ve Negt, 2018: 191).

Bir burjuva kamusal alan olumsuzlaması olarak değerlendirilen proleter kamusal alan, egemen yaklaşımla ele alındığında kamusal bir alan vücuda getiremeyecek kadar eklemsiz ve parçalıdır. Ancak proleter sınıf ne derece asimilasyona uğramış, ne derece “öteki” haline getirilmiş olursa olsun kendi yaşam bağlarının deneyiminde yeni bir ufuk oluşturmaktadır. Hansen (2004: 166-167) bu noktada, diyalektik biçimde bağları ortaya koyan üç unsurdan söz etmektedir: Bunlardan ilkinde göre kapitalist şartlarda (yani yabancılaşmanın görüldüğü şartlarda) yeniden üretim deneyimi sürekli mevcuttur ve sürekli olarak deneyim üretimi sağlanmaktadır. İkinci olarak, deneyimleyen unsurların kamusal temsiliyeti ve ifade edilmesinin önü izolasyonla kesilmektedir. Sonuncu olarak da yabancılaşmış üretim deneyimi üzerinden temellenen protesto ve direnişler yeni deneyimler oluşturmaktadır.

Negt ve Kluge, emekçi kesimin kamusal alana direnmesini ve karşı durmasını, kendilerine bir karşı çıkış olarak değerlendirmektedir. Burjuva kamusal alanı kapitalist bir ideoloji ile kapitalist bir ortamda ortaya çıkmış olan halkın görüşlerini açığa çıkarmakta ise de farklı bakış açılarının oluşmasına da olanak tanıyabilmektedir. Bunun yanında kamusal alan yaklaşımı kamusal alanların çoğulcu yapısını da kabul etmektedir. Bu çerçevede ezilen veya bastırılan işçi sınıfı kendi kamusal alanını yaratma kapasitesine sahiptir demek yanlış olmaz. Hansen, Negt ve Kluge'nin kuramında farklı açılımlara imkân verilmesi ve karşılıklı mevcut ilişki sebebiyle iki önemli husus üzerinde durmaktadır (Hansen, 2004: 174-175):

“Birincisi karşıt-kamuyu neyin oluşturduğu sorusu konjonktürel değişim ve ittifaklarla her olayda yeniden tanımlanması gereken bir konudur. Buradan karşıt-kamunun diğer kamusalılık tarzlarıyla ilintilendirilmesi ile “ilişkisel”, onu belirleyen bir özellik olarak ifade edilir. Bu anlayış ikinci bir başlığı gündeme getirir: “her kamusal alanın geri döndürülemez biçimde bileşik ve melez olan yapısını göz önüne almak” zorunluluğuna dikkate çeker. Bu anlayışlar Negt ve Kluge'nin kamusal alanı bir süreç olarak koymasını getirir. Birbirleriyle eşit olmayan kamular, “konjonktürel değişimlerin kamusalılıkları yan yana getirmesi, rastgele fırsatlar” bir sürecin içinde ortaya çıkabilir ve değerlendirilebilirler.”

Kamusal alan; farklı kamuların ve kamusalılıkların, bireylerin etkileşimini ve iletişimini içeren bir ortak alandır. Bireyler ve kamular arasındaki farklar sebebiyle oluşan farklı deneyim biçimlerinde ortaya çıkan örgütlenme, kamusal alanın çekirdeği olarak ifade edilebilir. Burjuva kamusal alanında etkileşim ve iletişime tanık olan deneyim paylaşma pratiği, parçalı olarak yürütülebilmektedir. Engellenmiş ve parçalanmış haldeki bir kamusal alan, toplumsal hayatta ortaya çıkan problemlere çözümler üretmede sınırlılığa sahip olması bakımından totalitarizme açıktır.

Nitekim Negt ve Kluge tarafından öne sürülen kamusal alan yaklaşımı, işçi sınıfının mücadele edebilmesi ve örgütlenebilmesi bakımından önemli açılımlara sahiptir. Bunun yanında karşıt kamusal alanların artması çeşitli sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Çünkü karşıt kamusalardaki artış, Nancy Fraser'in ifadesiyle toplumsal güçlerin de artışı anlamına gelmektedir. Eğer bir araya gelmeye yönelik bir çaba ortaya çıkmaz ise çoğul kamusalılık içinde tekil gruplar tarafından ortaya koyulan muhalefet kutuplaşır veya nötr hale gelir, bu da sisteme müdahale için engelleyici olacaktır. Dolayısıyla, farklı kamuları içinde barındıran bir toplum

vücuda gelecek, bunlardan biri ezilenler bakımından kamusal farklılıkları ortak paydada bir araya getiren ve herkesi ilgilendiren ortak bir kamu haline gelecektir (Fraser, 1990: 70). Bu çerçevede ötekileştirilen, ezilen ve ayrıma uğrayanların bir araya gelebileceği ortak ve genel, aynı zamanda da kapsayıcı bir kamusal alanın (kamusallığın) görünür olması gerektiği ifade edilebilir.

Klasik ve üretim kamusallığını aynı çizgide buluşturan nokta, proleter yaşam bağlamının reddine dayanır. Burada dışlanan bağlam kamusal niteliğine erişir; ancak somut bir bütünlük teşkil etmez. Üretim kamusalıyla birlikte yaşam bağlamları fantezi ve bilinç düzeyine kadar sermaye çıkarı tarafından değerlendirme sürecine dahil edilmek istenir. Neticede burjuva kamusalının tahakkümü altında bulunan proleter yaşam bağlamı deneyimi toplumsal iletişim unsurları açısından anlaşılır olmaktan çıkar ve tam olarak özelleşir (Bilgin, 2020: 94).

Üretimin yeni kamusal alanları birbirleri ile tam manası ile farklı temellere dayanan süreçler içinde meydana gelmektedir. Her ne kadar üretimin kamusal alanları kamusal dışında temellere dayanmakta ise de klasik kamusalın aksine ham madde olarak günlük yaşamı işlemekte, yaşam bağlamında yer etme gücünü tam manası ile kapitalist üretim çıkarlarından almaktadır. Üretimsel kamusal alanlar klasik kamusal alanın üstünden atlayıp geçmeyi ve bireyin özel alanına direkt olarak ulaşmayı amaçlamaktadır (Negt ve Kluge, 2004: 136).

Netice itibarıyla Negt ve Kluge, kamusal alan ve özel alan arasındaki ilişkiyi bir karşılıklılık ilkesi bağlamında kendi perspektiflerinden yola çıkarak incelemişlerdir. Genel bir ifade ile söylersek, kamusal olmayı özel; özel olmayı da kamusal olarak ifade etmişlerdir. Bu doğrultuda Habermas ve Arendt için özeline kamusal yayılması bir sorun iken; Negt ve Kluge ise karşılıklı bir ilişkiyi kamusal alan ve özel alan ayrımı çerçevesinde ele almaktadır.

SONUÇ

Klasik burjuva kamusal alanı Jürgen Habermas tarafından sınıfsal bir kamu temsili iken; Negt ve Kluge herhangi bir dönemde tek bir kamusal alandan söz edilemeyeceğini belirtmektedir. Buna göre kamular karşıt, alternatif ve egemen olarak sınıflandırılabilir. Egemen politik kamusal alan tahakküm ve sömürü içeren sistemin ve toplum mücadelelerinin, yeniden üretim yapılmasını sağlayacak biçimde denetlediği karmaşık araçlara sahip olan karmaşık bir yapıdır. Böylelikle egemen kamusal alan; egemen durumdaki sınıfın iktidar alanı olarak değerlendirilmekte, gittikçe zayıflayan haldeki burjuva kamusal alanına gittikçe güçlenmekte olan ticari ve endüstriyel kamusal alanların eklenmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında Negt ve Kluge, tarihsel olarak baskılanan bir plebik kamusalıktan bahseden Habermas'ın bu kamusalının ayrışık unsurları içinde barındırdığını ve bunun da burjuva kamusalı içinde yeterince önemsenmediğini vurgulamaktadır.

Negt ve Kluge, kamusal ve özel alanlar arasındaki ilişkiyi bir karşılıklılık ilkesi bağlamında incelemiştir. Özel olanın kamusal olana taşınmaması bir sorun teşkil eder, özel alan ne denli özgür olabilirse kamusal alanda da o denli özgürlükten söz edilebilmektedir. Söz konusu bu yaklaşım bağlamında Negt ve Kluge özel ve kamusal alanlar arasındaki ilişkiyi karşılıklı ilkesel bir etkileşim ekseninde tartışmaktadır.

Yine Negt ve Kluge tarafından genel çerçevesi çizilen kamusal alan, toplum ve devlet arasında kalan liberal bir "ara alan" anlayışından farklı biçimde üretim ilişkileri bağlamında açıklanmaktadır. Tam da bu nedenle özel bir anlam taşımaktadır. Mülksüzleşme ve neo-liberal politikalar çerçevesinde örgütsüz hale

gelen emek ve yoksullaşma sonucunda küresel düzeyde sınıfsallaşmanın artışı ve derinleşmesi söz konusudur. Nitekim bu noktada, karşıt kamusal alan ile bu durumun aşılması için yeni olanaklar ve olasılıklar ortaya koyulmaktadır.

Sonuç olarak Negt ve Kluge'nin kamusal alanı konjonktürel değişikliklere duyarlı, yeni imkânlar açığa çıkararak yenilenme ve değişime müdahil olunma amaçlarını bünyesinde barındırmaktadır. Proleter/devrimci kamusal alan içerisinde belirlenmiş bir toplum ve gelecek kurgusu yer almaktadır. Muhafız olması sebebiyle egemen kamusal alanın baskısına maruz kalan bu alan yine de mevcuttur ve yok edilememiştir. Toplumsal devrim sürecini kamusal alan kavramıyla düşündürmeye çalışan Negt ve Kluge'ye göre, kapitalist sistem sebebiyle oluşan sınıfsal çelişkiler devam ettikçe burjuvazi ve proletarya da ortadan kalkmayacaktır, dolayısıyla karşıt ve egemen kamusal alan ilişkisi de bu şekilde devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Benhabib, S. (1999). *Modemizm, evrensellik ve birey*. (Mehmet Küçük, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bilgin, A. (2020). Proleter kamusal alanı örneği olarak Hannover Matbaa İşçileri Derneği. *Eğitim Bilim Toplum*, 18(70), 89-129.
- Biçer Olgun, H. (2017). Jürgen Habermas, Hannah Arendt ve Richard Sennett'in kamusal alan yaklaşımları. *Sosyolojik Düşün*, 2(1), 45-54.
- Coşkun, M. K. (2006). Toplumsal hareketler ve proleter kamusal alan. *Ekonomik yaklaşım içinde* (143-155). Ankara: Pulat Basımevi.
- Fraser, N. (1990). Rethinking the public sphere: a contribution to the critique of actually existing democracy. *Social Text*, 25/26(2), 56-80.
- Habermas, J. (2001). *İletişimsel eylem kuramı II, İşlevselci aklın eleştirisi üzerine*. (Mustafa Tüzel, Çev.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Habermas, J. (2003). *Kamusal alanın yapısal dönüşümü*. (Tanıl Bora & Mithat Sancar, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hansen, M. (2004). Yirmi yılın ardından Negt ve Kluge'nin 'kamusal alan ve tecrübe'si: Değişken karışımlar ve genişlemiş alanlar. Meral Özbek (Ed.), *Kamusal alan içinde* (141-177). Nefin Dinç ve Meral Özbek (Çev.). İstanbul: Hil Yayınları.
- Hekimoğlu, G. (2018). Kamusal alan: Toplumsal katılımın bir imkânı. *TİSDAT*, 5(19), 543-555.
- Kluge, A. ve Negt, O. (2018). *Kamusal alan ve tecrübe*. (Müge Atala, Çev.). İstanbul: Nota Bene Yayınları.
- Koroğlu, C. Z. (2013). Modern kamusal alana eleştirel yaklaşımlar: Genel bir değerlendirme (postmodernizm, feminizm ve din). *Turkish Studies*, 8(6), 431-457.
- Liebman, S. (2004). Alexander Kluge ile söyleşi: Yeni alman sineması, sanat, aydınlanma ve kamusal alan üzerine. Meral Özbek (Ed.), *Kamusal Alan içinde* (609-651). Nefin Dinç ve Meral Özbek (Çev.). İstanbul: Hil Yayınları.
- Minarlı, M. A. (2019). Kamusal alanın kavramsal sınırları. *İnsan & İnsan*, 6(21), 573-595.
- Negt, O. ve Kluge, A. (2004). Kamusal alan ve tecrübe'ye giriş. Meral Özbek (Ed.), *Kamusal alan içinde* (133-139). Nefin Dinç ve Meral Özbek (Çev.). İstanbul: Hil Yayınları.

- Negt, O. ve Kluge, A. (2012). Kamusal alan ve deneyim, burjuva ve proleter kamusal alanlarının örgütlenmesi üzerine. (Ahmet Doğukan, Çev.). Defer Dergisi, 12, 65-76.
- Özbek, M. (2004). Giriş: Kamusal alanın sınırları. Meral Özbek (Ed.). Kamusal alan içinde (19-89), Nefin Dinç ve Meral Özbek (Çev.). İstanbul: Hil Yayınları.
- Özcan, Y. (2013). Kamusal/özel alan tartışmaları. Genç Hukukçular Hukuk Okumaları, (06.06.2022) tarihinde <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/makaleler/birikimlerI/66.pdf> adresinden erişildi.
- Yükselbaba, Ü. (2008). Kamusal alan modelleri ve bu modellerin bağlamları. İÜHFİM, LXVI(2), 227-272.

Atıf / Citation

Çelik, H. (2022). "Kamusallık Deneyimi Bağlamında Oskar Negt, Alexander Kluge ve Jürgen Habermas." Journal of Social Sciences and Humanities, 6(1), 358 – 369.

Çelik, H. (2022). "Oskar Negt - Alexander Kluge and Jürgen Habermas in the Context of the Public Sphere Experience." 6(1), 358 – 369.
